

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

این مجله براساس مجوز شماره ۲۳۷۰۸۶/۱۸/۳ مورخ ۱۳۹۵/۱۰/۲۶ از کمیسیون محترم بررسی نشریات علمی کشور، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری دارای درجه علمی می‌باشد و براساس ارزیابی سال ۱۳۹۸ کمیسیون نشریات وزارت علوم، تحقیقات و فناوری دارای درجه کیفی «ب» می‌باشد.

این مجله با مجوز تاریخ ۱۳۹۲/۱۱/۱۴ به شماره ثبت ۲۳۸۳۱ هیات نظارت بر مطبوعات و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی با روش علمی و گستره توزیع بین‌المللی در دانشکده هنر دانشگاه بیرجند منتشر می‌گردد.

صاحب امتیاز: دانشگاه بیرجند با همکاری انجمن علمی فرش ایران
مدیر مسئول: دکتر علی زارعی، استادیار دانشگاه بیرجند
سردبیر: دکتر زهرا رهبرنیا، دانشیار دانشگاه الزهراء
جانشین سردبیر: دکتر محمدعلی بیدختی، استادیار دانشگاه بیرجند
مدیر داخلی: وحیده حسامی، عضو هیأت علمی دانشگاه بیرجند

هیات تحریریه به ترتیب حروف الفبا:

دانشیار دانشگاه تربیت مدرس	دکتر مجتبی انصاری
دانشیار دانشگاه بیرجند	دکتر حسین بارانی
دانشیار موسسه آموزش عالی علمی-کاربردی جهادکشاورزی	دکتر سیدجلال‌الدین بصام
استاد تمام دانشگاه بیرجند	دکتر محمد بهنام‌فر
استاد تمام دانشگاه الزهراء	دکتر ابوالقاسم دادور
دانشیار دانشگاه الزهراء	دکتر زهرا رهبرنیا
دانشیار دانشگاه بیرجند	دکتر اکبر شایان سرشت
استاد تمام دانشگاه آزاد اسلامی	دکتر محمود طاووسی
استاد تمام دانشگاه سیستان و بلوچستان	دکتر علیرضا طاهری
دانشیار دانشگاه بیرجند	دکتر ابراهیم محمدی
استاد تمام دانشگاه تهران	دکتر حکمت‌الله ملاصالحی
دانشیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران	دکتر حسن هاشمی زرج‌آباد

ویراستار فارسی: دکتر بهارک ولی‌نیا، دکتری زبان و ادبیات فارسی

ویراستار انگلیسی: دکتر زهرا حسامی، دکتری تخصصی آموزش زبان انگلیسی

ویراستار فنی: دکتر هما مالکی، استادیار دانشگاه بیرجند

زبان انتشار نشریه: فارسی

قالب انتشار: چاپی - الکترونیکی

طراح نشانه نشریه: امیرحسین حسینی

طراح جلد و صفحه‌آرا: عالیه قاسمی

ناشر: انتشارات چهار درخت

نشانی نشریه و تلفن تماس: خراسان جنوبی، بیرجند، خیابان دانشگاه، دانشکده هنر / ۳۲۲۲۷۲۲۵-۰۵۶

شماره دفتر مجله: ۳۲۲۲۷۱۷۵-۰۵۶

پست الکترونیکی: Niamag@birjand.ac.ir

سامانه ثبت و ارسال مقالات: <http://niamag.birjand.ac.ir>

نمایه‌های پایگاه‌های اطلاعاتی:

مقالات مندرج لزوماً بیانگر نظرات این مجله نیست و مسؤلیت مقالات به عهده نویسندگان محترم است.
استفاده از مطالب و تصاویر مجله با ذکر مأخذ، بلامانع است.

فهرست مقالات

- ۴ ■ مقایسه شیوه تصویرگری فرشتگان «اسرافیل، جبرئیل و میکائیل» در سه نسخه از کتاب *عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات* قزوینی زهره آقاجانزاده، علیرضا طاهری
- ۱۷ ■ مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی اواخر عصر قاجار و دوره پهلوی شهر مهاباد اسماعیل سلیمی، جمیله صلح‌جو، حسن کریمیان
- ۴۱ ■ مطالعه تحلیلی نقوش گیاهی بر آبیگینه در سده پنجم و ششم هجری ایران پریسا محمدی، سیدرضا حسینی
- ۵۴ ■ مقایسه تطبیقی - تحلیلی نقش سفالینه بر دیوارنگاره‌های دوره صفویه با سفال‌های این دوره با تمرکز بر نقوش کاخ چهلستون اصفهان محمد اسماعیل اسمعیلی جلودار، یوسف قاسمی قاسموند
- ۷۱ ■ بررسی الگوهای تزیینی و روند آرایه‌های معماری بناهای دشت بر خوار در دوره اسلامی عباسعلی احمدی
- ۸۸ ■ بررسی و تحلیل نقوش تزیینی سنگ قبور شهرستان دره شهر اکبر شریفی‌نیا، طیبه شاکرمی، رؤیا ارجمندی
- ۱۰۴ ■ بررسی الگوهای ساختاری فرم/نقش ترنج در منسوجات دوره صفوی فائزه جان‌نثاری، بهاره تقوی‌نژاد
- ۱۱۹ ■ تطابق مضامین نقوش تزیینی در دیوارنگاره‌های حمام مهدی‌قلی‌خان مشهد و سه پارچه قلمکار دوره قاجار مریم مونس‌سرخه، سارا حسین‌زاده قشلاقی
- ۱۲۸ ■ توصیف و تحلیل پوشاک جنگاوران در نگاره‌های شاهنامه ۹۵۳ هـ ق پاریس نفیسه زمانی، فرزانه فرخ‌فر
- ۱۴۴ ■ بررسی هنر آینه‌کاری در رواق دارالسیاده حرم امام‌رضا (ع) میثم جلالی
- ۱۵۵ ■ واکاوی شکل‌گیری نقوش هندسی شکسته در کاشی‌کاری‌های مسجد جامع اصفهان فاطمه قنبری شیخ‌شبان‌ی، مریم قاسمی سیجانی
- ۱۷۰ ■ سبک‌های تصویری غالب در نگاره‌های مرقع گلشن خشایار قاضی‌زاده، سحر شفائی
- ۱۹۸ ■ فهرست چکیده‌های انگلیسی

بررسی و تحلیل نقوش تزیینی سنگ قبور شهرستان دره شهر*

(صفحه ۱۰۳-۸۸)

اکبر شریفی نیا^۱، طیبه شاکرمی^۲، رؤیا ارجمندی^۳

۱- دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا (نویسنده مسئول)

۲- دانشجوی کارشناسی‌ارشد پژوهش هنر، دانشگاه پیام نور

۳- کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، معاونت اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان ایلام

چکیده

برای آشنایی با یک جامعه، شناخت فرهنگ، روابط انسانی، ریشه‌های فرهنگی، روحیات، آداب و رسوم و سنن یک ملت ضروری است. برای رسیدن به این مقصود، مراجعه به میراث هنری عوام که از تجربه‌های جمعی و زندگی واقعی سازندگان آن به ثمر می‌نشیند، بسیار کارآمد و راهگشا خواهد بود. در این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد مردم‌شناسی فرهنگی یا قوم‌نگاری، تزیینات سنگ قبور شهرستان دره شهر با اهداف شناسایی سبک هنری آن‌ها و کشف لایه‌های پنهان سنت‌های مادی و رفتاری ساکنان گذشته این منطقه مورد مطالعه قرار می‌گیرند. بر این اساس سؤالات اصلی پژوهش عبارتند از: ۱- سبک هنری اجرای نقوش تزیینی سنگ قبور شهرستان دره شهر چیست؟ ۲- سنت‌های مادی و رفتاری ساکنان گذشته شهرستان دره شهر چه بوده است؟ برآیند پژوهش نشان می‌دهد که سبک هنری اجرای نقوش تزیینی سنگ قبور شهرستان دره شهر، سبک هنری عوام یا واقع‌گرا است و بر اساس همین سبک که وابسته به پیکره‌های اجتماعی آن جامعه و برخاسته از واقعیات زندگی است، سنت‌های مادی این شهرستان شامل ابزارآلات مادی آن‌ها؛ چون تفنگ، خنجر، شانه‌های یک طرفه و دوطرفه، شانه قالی‌بافی، دار قالی، قلیان، مهر و تسبیح، آفتابه، قیچی و حیواناتی چون اسب، بز و سگ و سنت‌های رفتاری آنان نیز شامل انجام اموری چون شکار، گله‌داری، مبارزه با نیروهای طبیعت، میهمان‌داری، رقص آیینی، قالی‌بافی و عمل به اصول دینی است که می‌بایست هر فرد ایلی و عشایری منطقه متناسب با جنسیت خود و برای کسب وجهه اجتماعی، خود را به این داشته‌های مادی و رفتاری توانمند سازد.

واژه‌های کلیدی: دره شهر، سنگ قبور، نقوش تزیینی، سبک هنری، سنت‌های مادی و رفتاری.

1- Email: akbar.sharifinia39@gmail.com

2- Email: m.shakarami65@gmail.com

3- Email: ilamsabt@gmail.com

مقدمه

رهیافت جامعه‌شناسی هنر، بر آن است که آثار هنری را از زاویه انگیزه‌های هنرمند، خاستگاه طبقاتی یا اعتقادی هنرمند، مخاطبین هنر، سفارش‌دهندگان هنر، ارتباط هنر و شکل هنری با مناسبات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی - چه در روند تاریخ اجتماعی و چه در روند مناسبات اجتماعی مورد بررسی قرار دهد (رهنورد، ۱۳۸۰: ۵). بینش جامعه‌شناسانه پدیده هنری را در بافت و بستر اجتماعی قرار می‌دهد و نشان می‌دهد که چگونه هنرها تولید می‌شوند. از این دیدگاه هنرها «برساخته‌های اجتماعی‌اند» که در شرایط تاریخی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی معین تولید می‌شوند. از این رو هنرها بیش از آن‌که برآیند نبوغ یا بیان احساس رازانگیز باشند، پدیده‌های انسانی هستند و مثل پدیده‌های انسانی دیگر، ریشه در امور مادی و عینی دارند؛ برای مثال ایده‌های هنری و جهان‌بینی که هنرمند یا رمان‌نویس خلق می‌کند، جهان‌بینی خودش نیست؛ جامعه آن را تولید کرده و هنرمند آن را فقط به «جهان آفرینش‌های هنری» انتقال داده است (فاضلی، ۱۳۹۰: ۳۹)؛ بنابراین هر نماد و نشانه‌ای در این عرصه، تجلی حس تعلق و احساس وابستگی به فرهنگ و جامعه‌ای خاص است (فولادی و حسن‌پور، ۱۳۹۴: ۱۳۳). در روستاهای قدیمی شهرستان دره‌شهر از توابع استان ایلام، بر روی سنگ قبور قبرستان‌ها، نقوش تزیینی مختلفی چون نقوش هندسی، انسانی، حیوانی، کتیبه‌نگاری و... نقش بسته است. نگارندگان در مطالعات اولیه خود متوجه شدند که این نقوش، نشانه‌هایی از سبک زندگی و اولویت‌های اصلی زندگی ساکنان این منطقه است؛ بنابراین با دریافت این مهم، ۱۴ قبرستان مستندگاری شده و نقوش تزیینی آن‌ها مورد مطالعه قرار گرفته است. نکته جالب توجه در این میان همانندی حداکثری نقوش تزیینی این سنگ قبور است که نگارندگان را بر آن داشت تا متناسب با فرهنگ و سبک زندگی ایلی و عشایری منطقه که براساس مصاحبه‌های شفاهی، دامداری و چراگاه‌گردی در کنار کشاورزی بسیار اندک، فرهنگ و الگوی معیشتی آن روزگار محسوب می‌شده است، فرهنگ عامه و سنت‌های حاکم بر آن روزگار را شناسایی و استخراج کنند؛ بنابراین پیش از تخریب کامل این آثار و در نبود هرگونه

منبع مکتوبی در رابطه با سبک زندگی و فرهنگی ایلی و عشایری شهرستان دره‌شهر، سنگ قبور قدیمی این شهرستان که متأسفانه مورد بی‌مهری بسیار واقع شده‌اند، با هدف شناسایی سبک هنری آن‌ها و پس از آن کشف لایه‌های پنهان فرهنگ عامه (سنت‌های مادی و رفتاری) مستندگاری شده و مورد مطالعه قرار گرفته‌اند.

سوالات اصلی پژوهش

- ۱- سبک هنری اجرای نقوش تزیینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر چیست؟
- ۲- فرهنگ عامه (سنت‌های مادی و رفتاری) ساکنان گذشته شهرستان دره‌شهر چه بوده است؟

روش پژوهش

این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد مردم‌شناسی فرهنگی یا قوم‌نگاری، از نوع تحقیقات توصیفی موردی یا ژرفانگر است که بر اساس آن یک مورد از جهات مختلف مورد مطالعه عمیق قرار خواهد گرفت. اطلاعات مورد نیاز این پژوهش، از طریق مطالعات میدانی (بازدید از قبرستان‌های قدیمی شهرستان دره‌شهر، عکسبرداری و تهیه طرح، مصاحبه‌های شفاهی) و مطالعات کتابخانه‌ای به سرانجام رسیده است.

پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش حاضر را می‌توان به دو دسته مطالعات سنگ قبور ایران و سنگ قبور شهرستان دره‌شهر تقسیم کرد. در رابطه با مطالعات به‌عمل آمده در مورد تزیینات سنگ قبور مناطق مختلف ایران می‌توان به این موارد اشاره کرد *کوچ‌نشینان لرستان* نوشته مورتسن (۱۳۷۷) که در آن نویسنده بخشی از کتاب را به تزیینات سنگ قبور لرستان و پیشینه مطالعاتی آن‌ها اختصاص می‌دهد *گورنگاره‌های لرستان* نوشته علیرضا فرزین (۱۳۸۴) که در آن نویسنده شرح مفصلی را بر نقوش تزیینی سنگ قبرهای مناطق مختلف لرستان بیان می‌کند. *مردم‌شناسی مرگ: همایش ملی مردم‌شناسی مرگ و زندگی* نوشته علیرضا حسن‌زاده و دیگران (۱۳۹۵) که مجموعه مقالاتی در رابطه با مرگ

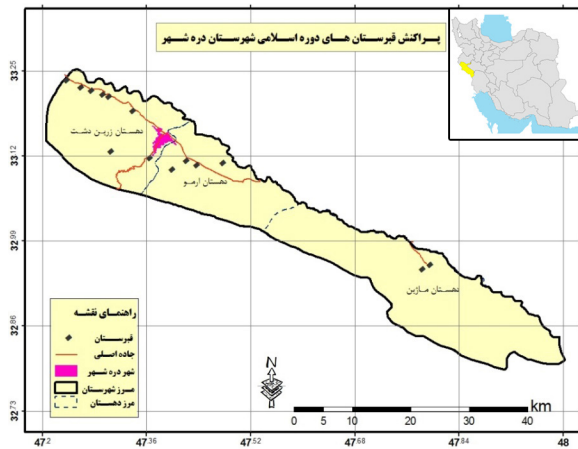
زلیخا از شهرستان دره‌شهر» نوشته شریفی‌نیا و لشکری (۱۳۹۷) که در هر کدام از آن‌ها نویسندگان برحسب موضوع مورد نظر خود، نگاهی توصیفی و بعضاً تحلیلی بر نقوش تزیینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر داشته‌اند. در این پژوهش برای نخستین بار سبک هنری تزیینات سنگ قبور شهرستان دره‌شهر با هدف کشف لایه‌های پنهان سنت‌های مادی و رفتاری ساکنان گذشته این شهرستان مورد مطالعه قرار می‌گیرند.

مبانی نظری

در مطالعات مردم‌شناسی و فرهنگ‌شناسی، فرهنگ دارای عناصری چون هنجارها، عقاید و باورها، ارزش‌ها، سمبل‌ها و نمادها، آداب و رسوم و سنن، صنایع فرهنگی و هنرها و... است. نماد و نشانه و به طور کلی نشانه‌شناسی، علمی است که به بررسی انواع نشانه‌ها و قواعد حاکم بر آن‌ها می‌پردازد و چگونگی ارتباط و معنا را در پدیده‌ها و نظام‌های نشانه‌ای گوناگون مطالعه می‌کند. نماد در طول تاریخ چنان با فرهنگ عامه عجین شده است که در بسیاری از مواقع، برای درک و فهم یک فرهنگ، چاره‌ای جز فهم نمادهای آن نداریم. از منظر جامعه‌شناسی، نمادها دارای دو کارکرد مهم «بیان معنا» و «ایجاد حس هویت» هستند. هر نماد و نشانه‌ای به بیان معنایی فراتر از خود می‌پردازد و تجلی حس تعلق و احساس وابستگی به جامعه‌ای خاص است. این نشانه‌ها به دلیل آن‌که در زندگی روزمره تکرار می‌شوند، حس خاصی از معنا و هویت را تقویت می‌کنند (فولادی و حسن‌پور، ۱۳۹۴: ۱۳۴). یکی از اصول یا روش‌های بررسی نمادها، استفاده از علم مردم‌نگاری است. از نظر لغوی، مردم‌نگاری یعنی توضیح و معرفی یک قبیله یا قوم؛ ولی از نظر روشی، یعنی روش تحقیق عملی و مطالعه زمینه‌ای و مجموعه روش گردآوری اطلاعات جهت توصیف یک فعالیت خاص اجتماعی یا نوع زندگی دسته‌ای از افراد جامعه. مردم‌نگاری با این اصل شروع می‌شود که هر گروه اجتماعی واقعیت خاص خود را می‌سازد و دارای مفاهیم مورد قبول خود می‌باشد؛ بنابراین، یک مفهوم، زمانی معنا دارد که در موقعیت طبیعی و نه مصنوعی مورد مطالعه قرار گیرد، البته یک نشان یا علامت، زمانی معنا دار می‌شود که دو بازیگر اجتماعی از آن، یک معنی داشته باشند؛ یعنی توافقی در شکل

و آداب و رسوم مرتبط با آن در ایران است. «نشانه‌شناسی نقوش سنگ‌های قبرستان دارالسلام شیراز» نوشته جواد پویان و مزگان خلیلی (۱۳۸۹) که در آن نویسندگان ضمن توضیح در مورد پیشینه این گورستان به تقسیم‌بندی نقوش تزیینی این گورستان و مطالعات مردم‌شناسی آن می‌پردازند. «سفیدچاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان» نوشته روجا علی‌نژاد (۱۳۹۳) که ضمن معرفی گورستان سفیدچاه، نقوش تزیینی آن تقسیم‌بندی و بازخورد معنایی آن‌ها را تفسیر و تبیین می‌کند. در «سنگ مزارهای ایران» نوشته هوشنگ پورکریم (۱۳۴۲) نویسنده با تقسیم‌بندی نقوش تزیینی سنگ قبور به صورت کلی (نقوش انتزاعی و نقوش برگرفته از زندگی روزمره) نمونه‌هایی را از نقوش تزیینی سنگ‌مزارهای مختلف ایران، به‌ویژه منطقه اردستان مطرح می‌کند، «معرفی و بررسی باستان‌شناختی نقوش قبرها در گورستان اسلامی بخش مرکزی شهرستان آبدانان، استان ایلام» نوشته مهسا فیضی و نسیم فیضی (۱۳۹۲)، نویسندگان نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی و ... سنگ قبور آبدانان را با مناطق دیگر ایران از جمله دلیجان، دارالسلام شیراز و سمیران مقایسه و تحلیل کرده‌اند، «بررسی سنگ‌نیشته‌های تاریخی شهرستان یزد (سنگ قبور قرون ۵ تا ۱۳ هجری) با تأکید بر ویژگی‌های گرافیکی آن» نوشته صداقت جباری کلخوران و محمدرضا خبیری (۱۳۸۹) که در آن نویسندگان به توضیحاتی در مورد اصطلاحات محلی حجاری و نقوش کتیبه‌ای این گورستان می‌پردازند. در «مزار پیرمراد، منظر فرهنگی-آیینی شهرستان بانه»، فرنوش مخلص و دیگران (۱۳۹۲) از این گورستان به مثابه یک مرکز فرهنگی - مذهبی مهم یاد می‌کنند و بر حفظ و نگهداری آن تأکید دارند، سلیمان لطفی در «سوگ‌نگاره‌ها» (۱۳۹۶) به تفکیک گورستان‌های منطقه لرستان و به تشریح معانی نقوش تزیینی هر یک از سنگ قبور آن‌ها می‌پردازد. در رابطه با پیشینه مطالعاتی تزیینات سنگ قبور شهرستان دره‌شهر نیز می‌توان این موارد را برشمرد: *باستان‌شناسی و تاریخ دره‌شهر* نوشته شریفی‌نیا و شاکرمی (۱۳۹۶)، «شناخت و بررسی مضامین و نقوش تزیینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر در استان ایلام» نوشته شریفی‌نیا و دیگران (۱۳۹۵)، «بررسی و مطالعه نقوش تزیینی سنگ‌های قبرستان مادر

شهرستان، قبرستان‌هایی با قدمت بیش از صدسال شناسایی و مستندنگاری شد (نقشه شماره ۱). اسامی قبرستان‌های مورد مطالعه گاه به سبب نزدیکی با بناهای مقدسی چون امامزاده باباسیف‌الدین و امامزاده مادرزلیخا (مارزلیخا) برگرفته از نام آن‌ها و گاه برگرفته از نام همان روستایی است که قبرستان مورد مطالعه در مرکز یا در نزدیکی آن ساخته شده است.

نقشه ۱: موقعیت جغرافیایی قبرستان‌های شهرستان دره‌شهر (نگارندگان، ۱۳۹۶).

سنگ قبور قدیمی شهرستان دره‌شهر (شیوه ساخت و نقوش تزیینی آن‌ها) تهیه و چگونگی ساخت

با استناد به مصاحبه‌های شفاهی با بزرگان منطقه و بازماندگان سنگ‌تراشان قبور در شهرستان دره‌شهر، بیشتر سنگ مورد نیاز سنگ قبور شهرستان دره‌شهر، از دامنه‌های کبیرکوه تهیه و با استفاده از حیوانات بارکشی چون قاطر یا الاغ و به سه روش متفاوت یعنی استفاده از «هورلاره» یا «جُل»^۲، «خرک‌چوو»^۳ و استفاده از حیوان و یا «خرک‌چوو» و استفاده از نیروی انسانی به محل ساخت و حجاری منتقل می‌شد. چنین نقل و انتقالی و استفاده از هریک از روش‌های فوق، متناسب با اندازه سنگ و مقدار نیاز شخص حجار بود (مصاحبه شفاهی، ۱۳۹۶، تصویر شماره ۱).

و مفهوم معنایی واحد بین افراد وجود داشته باشد. بدین‌سان، فهمیدن یک کنش اجتماعی به عنوام یک فرایند، تعاملی را می‌طلبد که دربرگیرنده کنش متقابل و تفسیر بازیگران اجتماعی است. به عقیده دولوز فهم این مطالب همیشه همراه فعالیت‌های معمولی زندگی روزمره می‌باشد؛ بنابراین، توجه به زندگی روزمره از نکات مهم مردم‌نگاری است؛ به عبارت دیگر، در هر گروه اجتماعی کلمات، اصطلاحات و رفتارهای مشخصی وجود دارد که اعضا آن‌ها را می‌شناسند و از آن‌ها استفاده می‌کنند و این مفاهیم و معناها متفاوت و کاملاً بیگانه از معانی غیربومی است (منادی، ۱۳۸۶: ۱۱۲). رهیافت ارتباطی - نمادی، از جمله رهیافت‌های مطالعات مردم‌نگاری هنر است. این رویکرد به تعبیر لوی اشتراوس «هنر را به منزله دستگاهی از نشانه‌ها» می‌بیند. از دیدگاه نمادی، هنر و ادبیات چیزی جز مجموعه‌ای از «نمادها» نیستند؛ نمادهایی که معرف حالات، احساسات و افکار هنرمندند که در جریان ارتباط اجتماعی پدید آمده‌اند و برای ایجاد ارتباط اجتماعی دیگر به کار گرفته می‌شوند. در بررسی‌های جامعه‌شناختی مکتب مشهور به «کنش متقابل نمادی» بیش از سایر مکاتب جامعه‌شناختی از ارتباط نمادی برای تبیین رفتار انسانی استفاده شده است. از دید این مکتب هنر به منزله نوعی ارتباط نمادی است؛ بنابراین هنر هیچ چیز جدیدی را خلق نمی‌کند؛ بلکه شیوه‌های جدید و هوشمندانه‌تر بیان معانی رایج میان مردم است که با معانی موقعیت‌ها فهمیده می‌شود (فاضلی، ۱۳۹۰: ۴۱).

یافته‌های پژوهش

موقعیت جغرافیایی شهرستان دره‌شهر و قبرستان‌های مورد مطالعه

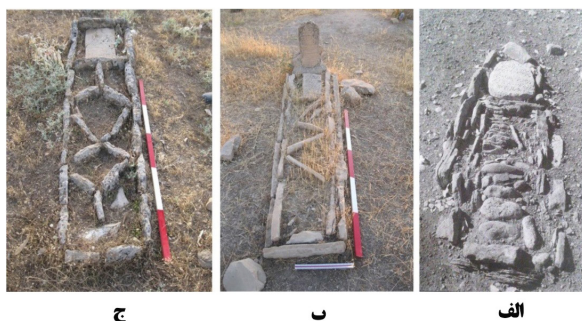
شهرستان دره‌شهر در شرق استان ایلام قرار دارد. این شهرستان از شرق به شهرستان پلدختر از توابع استان لرستان، از غرب به شهرستان بدره و از جنوب به شهرستان آبدانان منتهی می‌شود. براساس مطالعات میدانی، الگوی پراکنش قبرستان‌های شهرستان دره‌شهر و موقعیت جغرافیایی آن‌ها، متناسب با الگوی پراکنش و موقعیت جغرافیایی روستاهای این شهرستان است؛ بنابراین در هر یک از روستاهای این

شکل و پیکره سنگ مزارها به اشکال مختلف مستطیل، بیضی، مثلث و... است و نوع پرداخت حجاری اشکال و نوشتار آن‌ها، سیرتکاملی را از مراحل ابتدایی و خطی ساده (کنده‌کاری) تا مراحل حجمی و پیشرفته‌ای (برجسته‌کاری) نشان می‌دهد (تصاویر شماره ۲).

تصاویر ۲: روند تکاملی طراحی کتیبه‌ها و نقوش تزئینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر (نگارندگان، ۱۳۹۶).

در بیشتر قبرستان‌های شهرستان دره‌شهر، قبور با استفاده از چینش سنگ یا آجر به اشکال مختلف تزئینی احاطه شده است (تصاویر شماره ۳). به نظر می‌رسد همانند لرستان در گذشته و شهرستان دره‌شهر در روزگار کنونی، چنین شیوه‌ای همان رسم قراردادن سنگ قبر متوفی پیش از مراسم چهلم باشد. در لرستان و در مناطق مختلف آن، این رسم در بروجرد تا قبل از مراسم در سه هفته و در خرم‌آباد و اطراف آن تا قبل از مراسم چهلم صورت می‌گرفت (فرزین، ۱۳۸۴: ۱۱۸).

تصاویر شماره ۳: الف؛ آرایش و چیدن ابتدایی روی گور با سنگ یا آجر، راست: لرستان (فرزین، ۱۳۸۴: ۱۲۰)، ب و ج؛ شهرستان دره‌شهر (نگارندگان، ۱۳۹۶).

تصویر ۱: شیوه حمل سنگ قبور برگرفته از کتاب گورنگاره‌های لرستان (فرزین، ۱۳۸۴: ۱۱۸).

پس از انتقال سنگ خام و تراشیده مورد نیاز به کارگاه یا محل ساخت و حجاری سنگ قبور بزرگان و هنرمندانی چون ملامحمود و ملابهرام و... کار ساخت و پرداخت آن‌ها را شروع می‌کردند. این هنرمندان با تراشیدن سنگ و کشیدن سنگ زبری بر روی آن (سنگی به نام برد زوره آسیاب) سطح سنگ را صاف و از ترکیب زغال (به زبان محلی دویله) با زرده تخم‌مرغ جوهری سیاه‌رنگ تهیه و سپس با نی‌قلم طرح اولیه را بر روی سنگ طراحی و با قلم‌های فلزی بسیار نوک تیزی، شروع به کنده‌کاری نقوش مورد نظر بر روی سنگ و در نهایت اجرای کتیبه‌ها و نقوش تزئینی مورد نظر می‌کردند (مصاحبه شفاهی، ۱۳۹۶).

شناخت و بررسی مضامین و نقوش تزئینی

به لحاظ مطالعات مردم‌شناسی، ویژگی‌های عام سنگ مزارها برای مطالعه عبارتند از: ۱: نحوه استقرار سنگ. ۲: شکل و پیکره سنگ. ۳: نوع حجاری و پرداخت سنگ. ۴: نوشتار و آرایش خطوط. ۵: نقوش، اشکال و مفاهیم نهفته در تصاویر (خسرونژاد، ۱۳۷۷: ۲۴).

نحوه استقرار سنگ مزارها در شهرستان دره‌شهر به سه گونه ایستاده یا عمودی (به تعداد محدود)، خوابیده یا افقی (بیشترین تعداد) و ترکیبی از دو گونه پیشین است. پراکندگی نقوش تزئینی و کتیبه‌ها بر هر کدام از گونه‌های فوق متفاوت است. برای نمونه، در برخی از گونه‌ها تنها نقوش تزئینی و در برخی دیگر ترکیبی از کتیبه‌ها به همراه نقوش تزئینی دیده می‌شود. به نظر می‌رسد چنین تدبیری برگرفته از سفارش شخص صاحب قبر و نیز طرح از پیش تعیین شده‌ای است که هنرمند متناسب با سفارش آن شخص پیاده ساخته است.

تصاویر ۴: نمونه‌هایی از نقوش تزئینی شکار، سوارکاری و مردان تفنگ‌چی در سنگ قبور مردان شهرستان دره‌شهر (نگارندگان، ۱۳۹۶).

علاوه بر نقوش فوق که می‌توان برای آن‌ها نمونه‌های واقعی و قابل لمس بسیاری را ردیابی کرد، در یک نمونه، تصویر دو مرد تفنگدار و یک کودک در میان آنان به گونه‌ای ترسیم شده است که معانی مختلفی از یک مراسم آیینی همانند مراقبت و محافظت از شخص کودک و یا ویژگی‌های ایلی مردان طایفه و نزدیکان او که تفنگدارانی ماهر بوده‌اند و یا نوعی رقص آیینی چمّری را به ذهن متبادر می‌کند (تصاویر شماره ۵).

تصویر ۵: نمونه‌هایی از نقوش تزئینی ابزارآلات روزمره زندگی، نقش آیینی و تصاویر بزکوهی و مرد سوارکار و تفنگ‌چی بر سنگ قبور مردان شهرستان دره‌شهر (نگارندگان، ۱۳۹۶).

در جدول زیر نقوش تزئینی سنگ قبور مردان شهرستان دره‌شهر ارائه شده است (جدول ۱).

جدول شماره ۱: نقوش تزئینی سنگ قبور مردان در شهرستان دره‌شهر (نگارندگان، ۱۳۹۸).

نقوش	توضیحات	تصاویر
سوارکار	متناسب با زندگی عشایری، سوارکاری و تسلط بر آن بسیار مفید و ضروری بوده است.	

نقوش تزئینی سنگ قبور

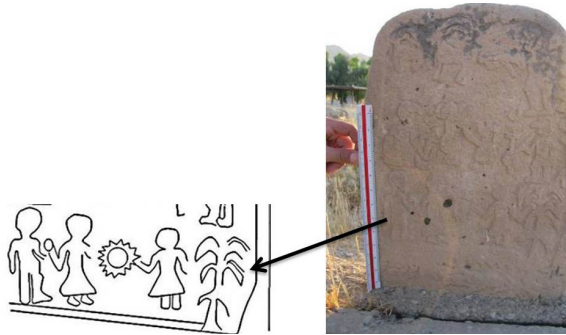
در یک تقسیم‌بندی کلی و برای رسیدن به نتیجه‌ای مطلوب از آن، سنگ قبور شهرستان دره‌شهر را می‌توان در دو دسته سنگ قبور مردان و سنگ قبور زنان مورد مطالعه قرار داد. مطالعات و مشاهدات اولیه میدانی گویای تفاوت نقوش تزئینی این‌گونه سنگ قبور است؛ به نحوی که بدون قرائت نام شخص متوفی می‌توان جنسیت صاحب قبر را بر اساس نوع تزئینات آن تشخیص داد.

سنگ قبور مردان

بیشترین نقوش تزئینی سنگ قبور مردان، نقوشی با مضامین شکار، سوارکاری، تیراندازی، گله‌داری، مراسم آیینی و نشست‌های خانوادگی به همراه نقش شانه یک طرفه مخصوص مردان و ابزارآلات زندگی روزمره است (جدول شماره ۱). در این نقوش مردان یا سوار بر اسب و یا به‌صورت پیاده با خنجری در دست، بز کوهی یا به زبان محلی ایشکار و یا پلنگی را شکار می‌کنند. در برخی دیگر از آن‌ها، مردان سوار بر اسب و در جلوی گله‌ای از بز در حال چراگردانی نقش شده‌اند. از دیگر نقوش تزئینی سنگ قبور مردان شهرستان دره‌شهر، صحنه حضور افراد متعدد در منزل شخص کدخدا یا بزرگ منطقه است که در اصطلاح محلی به آن «دیو خُو» می‌گفتند. در این تصویر کدخدا، نشست بر قالیچه و در جلوی میهمان در حال کشیدن قلیان نقش شده است (تصاویر ۴).

	<p>با توجه به زندگی در طبیعت و ارتباط مستقیم با تهدیدات آن و از سویی تأمین امنیت و مایحتاج زندگی، تیراندازی و تسلط بر آن لازم و اهمیت داشته است.</p>	<p>تفنگ‌چی (تیرانداز)</p>
	<p>این وسایل، یکی از پرکاربردترین وسایل مربوط به زندگی روزمره مردمان این منطقه به ویژه در امر مهمان‌داری و شکار (خنجر) است.</p>	<p>ابزار آلات روزمره زندگی (آفتابه‌لگن، قلیان، سینی، کاسه، خنجر)</p>
	<p>از جمله ابزار است که جهت آراستگی ظاهر در بین مردان کاربرد فراوانی داشته است.</p>	<p>شانه یک طرفه</p>
	<p>حضور در جلسات ایلی و عشایری یا همان (دیو خُو) با حضور بزرگ ایل امری متداول و مرسوم در این منطقه بوده است.</p>	<p>نقوشی با مضمون جلسه و نشست (دیو خُو)</p>
	<p>گله‌داری مهمترین شاخصه زندگی ایلی و عشایری است. در این تصویر به احتمال بسیار صحنه‌ای از رقص آیینی چمر نیز نمایش داده شده است؛ که در آن مردان شانه به شانه یکدیگر رقص آیینی آن را اجرا می‌کردند.</p>	<p>نقوشی با مضمون گله‌داری و احتمالاً رقص آیینی چَمَری</p>
	<p>به نظر می‌رسد این نقش گویای اجرای مراسمی با مضمون حمایت و مراقبت و یا نوعی رقصی آیینی همانند چمَری باشد.</p>	<p>نقوشی با مضمون آیینی</p>
	<p>همانگونه که مطرح شد شکار امری مهم هم در تأمین مایحتاج زندگی عشایری و هم یک امتیاز و توانمندی برای مردان ایل محسوب می‌شده است.</p>	<p>نقش با مضمون شکار پلنگ و بزکوهی (اِشکار)</p>

دیگر پژوهشگران نقش دایره را دارای معانی نمادین بشمار می‌دانند؛ از جمله این‌که، دایره کامل‌ترین شکل هندسی است. دایره علاوه بر مفهوم کمال، نمادی از خلق جهان و نیز مفهوم زمان است. دایره نمادی از حرکت پیوسته و مدور آسمان است که با الوهیت نیز در ارتباط است. هم‌چنین دایره نماد روح متوفی نیز معرفی شده است (پویان و خلیلی، ۱۳۸۹: ۱۰۶).

تصویر ۷: نقش تزیینی دایره بر سنگ‌قبر زنان شهرستان دره‌شهر (نگارندگان، ۱۳۹۶).

از دیگر نقوش تزیینی مشترک میان سنگ‌قبر زنان و مردان می‌توان به نقوشی چون آفتابه‌لگن، قلیان و سینی اشاره کرد. این نقوش بیشتر بر سنگ‌قبر مردان نقش شده است. مطالعات میدانی در قالب مصاحبه‌های شفاهی حاکی از اهمیت این ابزارآلات در امر میهمانداری و احترام به آنان است. در جدول زیر نقوش تزیینی سنگ‌قبر زنان شهرستان دره‌شهر به همراه توضیحاتی که پس مصاحبه شفاهی با بزرگان محلی منطقه حاصل شد، ارائه شده است (جدول شماره ۲).

سنگ‌قبر زنان

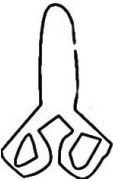

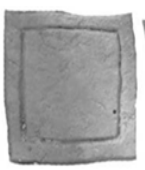

تنوع نقوش تزیینی در سنگ‌قبر زنان این شهرستان نسبت به سنگ‌قبر مردان آن بسیار کمتر است. بدیهی است چنین امری برخاسته از مقدار فعالیت‌های زنان این منطقه و رویکرد مردسالاری است که بر گذشته این سرزمین حاکم بوده است. بر این اساس بیشتر نقوش تزیینی سنگ‌قبر زنان ابزار و ادوات قالبی‌بافی (دارقالی، قیچی، شانه قالبی‌باف یا کَرکیت، قالبی) به همراه نقش شانه دو طرفه مخصوص زنان است. برای نمونه در قبرستان جهانگیرآباد شهرستان دره‌شهر، نقش زنان قالبی‌باف در کنار دارقالی و در حال بافتن آن، حکایت از پیشه زنان این شهرستان و مهم‌ترین وظیفه آنان در کنار مسائلی چون دامداری، خانه‌داری و ... دارد (تصاویر ۶). تنها در یک نمونه از سنگ‌قبر زنان، تصویری از یک خنجر ترسیم شده است که بر اساس مصاحبه‌های شفاهی با اهالی منطقه، متوفی علاوه بر امر میهمانداری، دارای ویژگی‌هایی چون شجاعت و دلآوری بوده است. در شهرستان دره‌شهر چنین اشخاصی را «شیره‌زن» می‌گفتند و نمونه بارز آن در اشعار محلی «قدم‌خیر» است.

تصاویر ۶: نمونه‌هایی از نقوش تزیینی دارقالی، مهر و تسبیح، شانه دو طرفه، آفتابه، قیچی بر سنگ‌قبر زنان شهرستان دره‌شهر (نگارندگان، ۱۳۹۶).

علاوه بر نقوش تزیینی فوق، در یک نمونه از سنگ‌قبر این شهرستان، تصویر زنی در حال اهدای حلقه‌ای به دو کودک ترسیم شده است. چنین نقشی را که هیچ‌گونه پیشینه‌ای در دیگر قبرستان‌های شهرستان دره‌شهر نداشته است را می‌توان همانند مراسمات دپهیم‌بخشی ایران باستان (آورزمانی، ۱۳۹۲: ۳۶)، نمونه‌ای ایلی و عشایری از انتقال آداب و رسوم و امتیازاتی به ورثه صاحب‌قبر در نظر گرفت (تصویر ۷).

جدول ۲: نقوش تزیینی سنگ قبور زنان شهرستان دره شهر (نگارندگان، ۱۳۹۸).

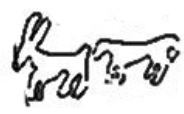
نقوش	توضیحات	تصاویر
نقش قیچی	از جمله ابزار و ادوات مورد نیاز زنان در امور مربوط به آراستگی ظاهر و قالببافی است.	
نقش شانه دو طرفه	شانه دو طرفه از جمله ابزاری است که جهت آراستگی ظاهر در بین زنان این منطقه کاربرد فراوانی داشته است.	
نقش شانه قالببافی (کرکیت) و قالی	شانه قالیبافی یا به زبان محلی این منطقه (کرکیت) برای قالببافی و تهیه قالی کاربرد داشته است.	
نقش آینه	در کنار وسایلی چون شانه دو طرفه، از این وسیله برای خودآرایی استفاده شده است.	
نقش آفتابه	این وسیله یکی از پرکاربردترین وسایل مربوط به زندگی روزمره مردمان این منطقه به ویژه در امر مهمان داری است.	
نقش شمشیر یا خنجر	در بین مردمان عشایر زنانی معروف به "شیرزن" یا "شیرزن" بودند که به داشتن برخی از ویژگی‌های مرد ایلی هم‌چون شجاعت و دلاوری در نبرد و شکار معروف بودند؛ بنابراین چنین نقشی بر سنگ قبور آن‌ها به صورت موردی به کار رفته است.	
نقش دارقالی	از دارقالی برای بافتن قالی استفاده شده است و زنان می‌بایست هم به شیوه برپایی آن و هم شیوه بافت قالی تسلط داشته باشند.	

نقوش حیوانی

است (مَری گوشتِ اِشکاره)، نشانه توان بالای تیراندازی مردان محسوب می‌شد. از سوی دیگر زندگی در دامنه‌های کبیرکوه هرگونه مواجهه با خطرات محیطی را سبب می‌شد. از جمله این خطرات حملات حیواناتی چون پلنگ به گله و چوپانان بود. به همین خاطر نبرد با پلنگ و شکار آن توسط یکی از ساکنان روستای شیخ‌مکان، بر سنگ قبر ایشان نقش بسته است (جدول شماره ۳).

نقوش حیوانی نقش شده بر سنگ قبور مردان شهرستان دره‌شهر را می‌توان به دو دسته حیوانات اهلی زندگی ایلی هم‌چون اسب، سگ، بز و حیواناتی که شکار آنان وجه امتیازی برای مردان محسوب می‌شد، تقسیم کرد. شکار بزکوهی یا اِشکار علاوه بر تأمین گوشتی بسیار خوشمزه که امروزه نیز به عنوان ضرب‌المثلی در بین ساکنان بومی منطقه مطرح

جدول ۳: نقوش حیوانی به‌کاررفته در تزیینات سنگ قبور شهرستان دره‌شهر (نگارندگان، ۱۳۹۸).

نقوش	توضیحات	تصاویر
اسب	اسب، برحسب ضرورت زندگی عشایری یکی از مفیدترین و محبوب‌ترین حیوانات در میان مردمان این منطقه در امر سوارکاری، شکار و به طور کلی حمل و نقل است.	
سگ یا پلنگ	سگ: مهم‌ترین حیوان برای نگهداری، مراقبت و حراست از گله و محیط زندگی ایلی و عشایری است. پلنگ: شکار این حیوان در میان بومیان منطقه، نشانه توانمندی شخص در امر شکار بود و امتیازی مهم محسوب می‌شد.	
بزکوهی (اِشکار)	شکار این حیوان برای تأمین گوشت مردمان ایلی و عشایری منطقه، مهم و قابل ستایش است.	
بز	بز و گوسفند مهم‌ترین حیوانات اهلی زندگی عشایری و دامداری این منطقه محسوب می‌شوند.	

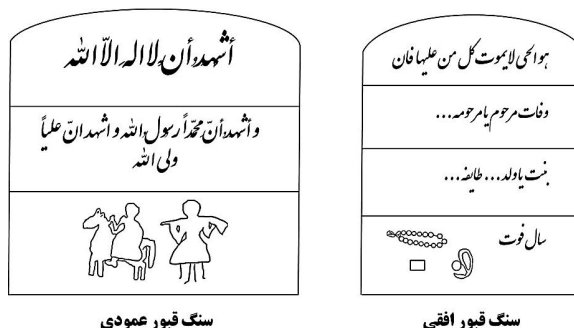
کتیبه‌ها و نقوش دینی

تا سوم هجری = هفتم تا نهم میلادی) است. علاوه بر این‌ها، سه کتیبه از این نوع، از مزار سه تن از حکمرانان مسلمان طبرستان به خط پهلوی متصل در دست است. از جمله این موارد می‌توان به کتیبه اقلید، کتیبه‌های تخت طاووس (استخر)، کتیبه‌های کازرون و بیشاپور، کتیبه تل سفید و... اشاره کرد. در اکثر این کتیبه‌ها به مواردی چون نام شخص متوفی، نام پدران‌شان، زمان درگذشت‌شان و در یک نمونه از کازرون و بیشاپور به ترکیب (وَهشت بهر) (بهره او بهشت باشد) اشاره شده است (تفضلی، ۱۳۷۶: ۱۰۲). کتیبه‌های به‌کاررفته در سنگ قبور شهرستان دره‌شهر نیز بازگوکننده مواردی

پیشینه استفاده از کتیبه در آراستن سنگ قبور و دادن اطلاعاتی در مورد شخص متوفی، پدر و تاریخ فوت ایشان و... به دوره ساسانیان باز می‌گردد. تاکنون تعدادی کتیبه پهلوی به خط متصل کشف شده است که می‌توان همه را کتیبه‌های سنگ مزار نامید. بعضی از آن‌ها روی سرپوش تابوت‌مانندی که در آن استخوان‌های متوفی قرار می‌دادند (= استودان) و بعضی از آن‌ها در اطراف گودال‌ها و حفره‌هایی که در دامنه کوه‌ها و صخره‌ها بدین‌منظور اختصاص داشته (= دخمه) نگاشته شده است. بیشتر این آثار متعلق به اوایل دوران اسلامی (اول

و پیکار درنگ‌ناپذیر و قهرمانی نوع انسان را نمایش می‌دهد؛ زیرا از زندگی مردم ساده‌ای که دنیای نظر را صرفاً محض دنیای عمل می‌خواهند، برمی‌خیزند؛ از این رو جریان اندیشه آنان وابسته دنیای عمل است. بر این اساس در این هنر گاو یا اسب محبوب مردم رنجبر روستایی، گاو قوی یا اسب بارکش است، نه گاو خوش‌خط و خال یا اسب مسابقه. در نظر آنان، زن زیبا زنی است سالم و شورمند، با گونه‌های سرخ و پیکر استوار و دست‌های نیرومند، مستعد برای تولید فلاحتی و فرزندزایی، نه زن نازک‌بدن و پریده‌رنگ و ظریف. عوام که همواره در زندگی عملی غوطه‌ورند، به ناچار می‌آموزند که باید با شناختن واقعیت این جهانی و کار تولیدی بر دشواری‌ها فائق آیند. از این رو الزاماً واقع‌گرایند. این هنر ذاتاً زنده و گرم و پرشور است، این هنر در آغوش جامعه به بار می‌آید و پیوند مستقیم نزدیکی با زندگی تولیدی جامعه دارد. مبارزه انسان با طبیعت یعنی رام کردن نیروهای طبیعی و ایجاد تمدن را نشان می‌دهد. هنر عوام خصلت جمعی دارد؛ زاده اندیشه تنی واحد نیست؛ از جریان‌های مشترک زندگی مردم برمی‌خیزد؛ وسیله مبارزه و بهبود زندگی است؛ کرامت‌های فراوانی نسبت به گیاهان دارد؛ مثبت، خوشبین، امیدوار و دلپذیر است (آریان‌پور، ۱۳۸۸: ۱۱۶). نمونه‌های قابل لمس ویژگی‌های سبک هنری عوام در تزیینات سنگ قبور شهرستان دره‌شهر به درستی قابل ردیابی است. مسئله شکار، تیراندازی، به تصویر کشیدن مجالس بحث و گفتگو (دیو خُو) چیزی جز واقعیات زندگی یک مرد ایلی و عشایری و شاخصه‌های مهم تربیتی چنین افرادی در این جامعه نیست. به همین ترتیب نقوش تزیینی تصویر شده بر سنگ قبور زنان شهرستان دره‌شهر، نه در حالت زنان شهری و خوش‌نشین، بلکه بازگوکننده فعالیت مهم و شاخص آنان یعنی قالی‌بافی است؛ بنابراین در هرکدام از گونه‌های سنگ قبور این شهرستان زندگی عملی و پر شور مردمان گذشته این منطقه به تصویر کشیده شده است. گستردگی این نقوش و همانندی آنان در تمامی سنگ قبور مورد مطالعه، نشان‌دهنده دیگر ویژگی هنر عوام یعنی حالت جمعی آن است که خود از وابستگی و پیوستگی آداب و رسوم زندگی ایلی و عشایری که مبتنی بر یک سیستم معیشتی و تولیدی است، حکایت دارد. علاوه

چون نام شخص متوفی، پدر و طایفه ایشان، تاریخ فوت و عبارات دینی چون «شهادتین» اَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنْ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَ أَشْهَدُ أَنَّ عَلِيًّا وَلِيُّ اللَّهِ؛ «هو الحی لا یموت کل من علیها فان»؛ «هوالباقی»، «کل شیئی فان»؛ «جنت مکان»؛ «یا فاطمه الزهرا»؛ «انا لله و انا الیه راجعون» است. از این میان تنها در دو مورد ابیاتی از اشعار فارسی «افسوس که روح در بدن نیست مرا، یک بلبل مست در چمن نیست مرا...» به‌کاررفته است. در کنار جملات دینی، حضور نقوش تزیینی مهر و تسبیح، از دیگر نشانه‌های اعتقادات دینی ساکنان این منطقه است (تصاویر ۸). معمولاً عبارات طولانی چون شهادتین در سنگ قبور عمودی قبرستان‌ها نقش بسته و بر سنگ قبور افقی یا خوابیده عبارات کوتاه‌تر دینی به همراه نام شخص و ... به‌کاررفته است.^۸

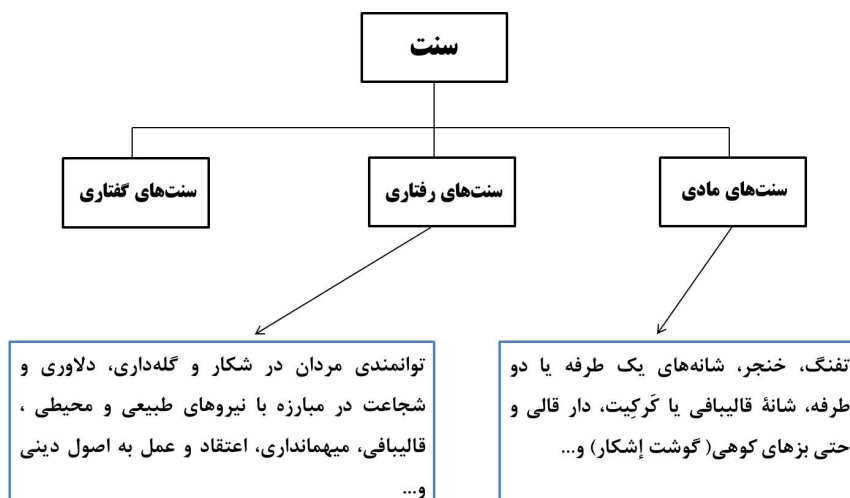
تصاویر ۸: کتیبه‌نگاری سنگ قبور شهرستان دره‌شهر در ترکیب با نقوش مذهبی مهر و تسبیح و دیگر نقوش تزیینی (نگارندگان، ۱۳۹۸).

بحث

به طور کلی سبک‌شناسی هنر وابسته به جامعه‌شناسی طبقه‌های اجتماعی است. سبک هنرمند را باید در عامل‌های سازنده شخصیت او که در کلمه «محیط اجتماعی» خلاصه می‌شود، جستجو کرد. خواسته‌های ذوقی هر طبقه از مقتضیات آن طبقه یعنی هدف‌های طبقه، تربیت عضوهای طبقه و دسترسی آنان به ساخته‌های هنری می‌زاید و دوام یک طبقه ضامن دوام یک ذوق معین است. بر این اساس در سراسر تاریخ هنر دو جریان متفاوت و البته مؤثر در یکدیگر با عنوان «سبک هنری عوام» و «سبک هنری خواص» قابل شناسایی و بررسی است. هنر عوام نسبت به هنر خواص ساده و بی‌پیرایه است، چون از زندگی عملی طبقه مولد برمی‌خیزد

در نظام ارزش‌ها و باورهای جامعه دارند و برای جامعه مهم تلقی می‌شوند اما میزان اهمیت آن‌ها یکسان نیست؛ برخی مهم‌تر است و عدم توجه به آن‌ها مجازات به همراه دارد و برخی با فشار اجتماعی و با ضمانت اجرایی کمتری توأم است. سنت‌های رفتاری در سه گروه، رسوم اخلاقی (برخاسته از ارزش‌های جامعه و برای شخص حیثیت اجتماعی ایجاد می‌کند)، شیوه‌های قومی (جشن‌ها و آداب و آیین‌ها) و عرف و عادات (شعائر و تشریفات، رسوم، آیین‌ها و... این نوع رفتارها در زمره ادب و نزاکت اجتماعی قرار دارند) قابل تقسیم‌بندی است (فاضلی، ۱۳۹۰: ۱۱۵). با استناد به این تعاریف، شواهد و نشانه‌هایی از سنت‌های مادی و سنت‌های رفتاری در تزیینات سنگ قبور شهرستان قابل شناسایی و مطالعه است. بر این اساس نقوش تزیینی تفنگ، خنجر، شانه‌های یک‌طرفه یا دو طرفه، شانه قالی‌بافی یا کرکیت، دار قالی و حتی بزهای کوهی (گوشت‌شکار) و... که در سنگ قبور شهرستان دره‌شهر به آن‌ها پرداخته شد، نمونه‌های قابل تطبیق با سنت مادی در بحث کنونی است و مسئله توانمندی مردان در شکار و گله‌داری، اهمیت یادگیری و به‌کارگیری این ویژگی‌ها، دلاوری و شجاعت در مبارزه با نیروهای طبیعی و محیطی از سوی دیگر هنر قالی‌بافی برای زنان و آراستگی زنان به این ویژگی مهم هنری، میهمان‌داری و پذیرایی از میهمان و در نهایت اعتقاد و عمل به اصول دینی را که بخشی از تصاویر تزیینی این داده‌های ارزشمند هنری را به‌خود اختصاص داده است می‌توان از مهم‌ترین شاخص‌های سنت‌های رفتاری زنان و مردان ایلی دانست که بر سنگ قبور آنان نقش بسته است (نمودار شماره ۱).

بر موارد فوق هنرمندان طراح سنگ قبور شهرستان دره‌شهر جهت ترسیم زوایای بیشتر واقعیات زندگی ایلی، شاخصه‌های مهم دیگری چون مبارزه با نیروهای طبیعی (شکست پلنگ و شکار‌شکار)، صحنه‌های آیینی چون حمایت و حفاظت از خانواده و اولاد و انتقال آداب و رسوم ایلی و در نهایت مذهب ساکنان بومی منطقه را در تکمیل وظایف زنان و مردان ایلی به تصویر می‌کشند؛ بنابراین نقوش واقع‌گرای سنگ قبور شهرستان دره‌شهر، مسیری را در جهت کشف سنت‌های گذشته این منطقه هموار و قابل دسترسی می‌سازد. سنت مجموعه افکار، اعمال، احساسات و در حقیقت میراث مشترک زندگی اجتماعی یک گروه است که از نسل‌های گذشته به جا مانده است. سنت‌هایی که فرهنگ عامه را تشکیل می‌دهند به سه دسته تقسیم می‌شوند: ۱: سنت‌های مادی، ۲: سنت‌های رفتاری، ۳: سنت‌های گفتاری. سنت‌های مادی یعنی مجموعه آثار، ابزار، کالاها و... که از گذشته به‌جای مانده است. این بخش از جامعه از آن رو که معرف نوع افکار، احساسات و الگوهای رفتاری نسل‌های گذشته و جنبه‌های سنتی جامعه کنونی است، جزئی از فرهنگ عامه به شمار می‌آید. سنت‌های مادی چون در پاسخ به نیازهای مادی انسان شکل می‌گیرند و معرف افکار و ارزش‌های مربوط به چگونگی پاسخ‌های جامعه به این نیازها هستند به چهار دسته ابزارها (آلات موسیقی، ابزار جنگ، کشاورزی و...، مسکن، خوراک و پوشاک تقسیم می‌شوند. سنت‌های رفتاری یعنی مجموعه رفتارهایی که در جامعه میان عده زیادی از افراد مشترک است و نوعی فشار اجتماعی برای اجرا و عمل کردن به آن‌ها وجود دارد و جنبه غیرشخصی و الگویی دارند. سنت‌های رفتاری ریشه

نمودار ۱: سنت‌های مادی و رفتاری نهفته در نقوش تزیینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر (نگارندگان، ۱۳۹۸).

به طور کلی سبک زندگی همانندی را برای این مناطق به ارمغان آورده است. پژوهشگران بر این اعتقاد هستند که چون جوامع در جریان تولید، مرحله‌های همانندی را می‌گذرانند، می‌توان در هنر عامیانه آن‌ها همانندی‌های فراوانی را یافت (آریان‌پور، ۱۳۸۸: ۱۲۳)؛ بنابراین در نتیجه مقایسه نقوش تزیینی سنگ قبور قبرستان‌های لرستان و ایلام، این شواهد فرهنگی را می‌توان نقطه اتصال سنت‌های گذشته این مناطق و شواهدی بر همسانی و همانندی آن‌ها در نظر گرفت (تصاویر ۹، جدول ۴).

با انجام مطالعه تطبیقی تزیینات سنگ قبور شهرستان دره‌شهر با دیگر مناطق ایران هم‌چون لرستان (فرزین، ۱۳۸۴)، آبدانان (فیضی و فیضی، ۱۳۹۲)، سفیدچاه در شمال ایران (علی‌نژاد، ۱۳۹۳) و... همانندی‌های بسیاری در مضمون نقوش تزیینی سنگ قبور آن‌ها مشاهده شد. این میزان همانندی میان تزیینات سنگ قبور شهرستان دره‌شهر با مناطقی چون لرستان بیشتر از دیگر مناطق ایران است. دلیل چنین همسانی‌هایی را می‌توان معلول جغرافیای طبیعی یکسان دانست که به همراه خود شیوه معیشتی یکسان و

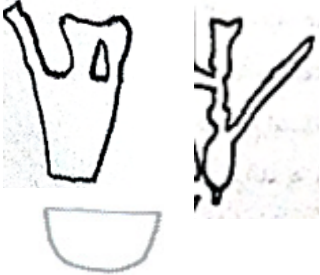

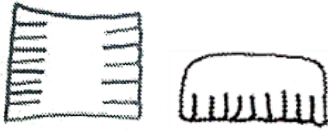

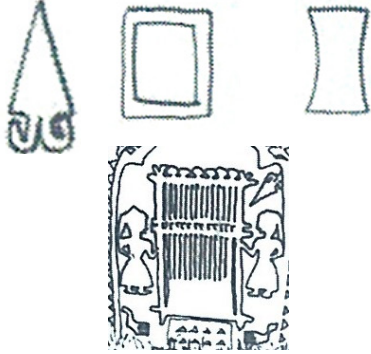
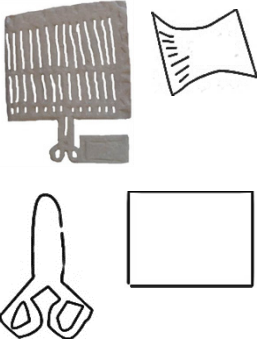

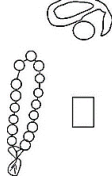
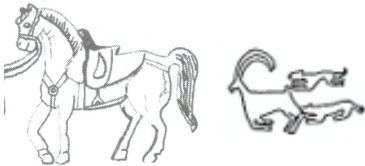
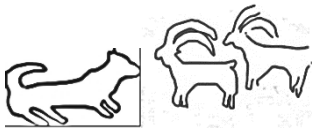

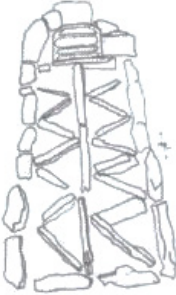

تصاویر ۹: نمونه‌هایی از نقوش تزیینی سنگ قبور قدیمی استان لرستان (لطفی، ۱۳۹۶؛ فرزین، ۱۳۸۴).

جدول ۴: مقایسه تطبیقی نقوش تزیینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر با نقوش تزیینی سنگ قبور استان لرستان (نگارندگان، ۱۳۹۸).

منابع	لرستان	شهرستان دره‌شهر	نقوش تزیینی
فرزین، ۱۳۸۴: ۵۵			سوارکار تفنگ‌چی (تیرانداز) و نقوش با مضمون رقص آیینی چمر.

<p>لطفی، ۱۳۹۶: ۸۷</p>			<p>نقوش با مضمون آیینی</p>
<p>فرزین، ۱۳۸۴: ۶۵ و ۸۸</p>			<p>ابزارآلات روزمره زندگی (آفتابه‌لگن، قلیان، سینی، ...)</p>
<p>فرزین، ۱۳۸۴: ۸۸</p>			<p>شانه یک و دوطرفه</p>
<p>فرزین، ۱۳۸۴: ۸۸ و ۷۲</p>			<p>ابزارآلات قالی‌بافی</p>
<p>فرزین، ۱۳۸۴: ۸۸</p>			<p>نقوشی مذهبی</p>
<p>فرزین، ۱۳۸۴: ۴۸ و ۵۳</p>			<p>نقوش حیوانی</p>

<p>فرزین، ۱۳۸۴: ۳۲</p>			<p>آرایش هندسی محیط اطراف سنگ قبور با سنگ و مصالح دیگر.</p>
------------------------	---	--	---

نتیجه گیری

آن‌ها مردان را در حال سوارکاری، تیراندازی، شکار و ... و زنان را در حال قالی‌بافی نشان می‌دهد و در نهایت نقوش حیوانی آن‌ها قابل استنباط است. علاوه بر این و در جستجوی فرهنگ عامه این منطقه، فهم باید و نیاید‌های اجتماعی و مذهبی و به طور کلی ویژگی‌های قابل قبول و مورد پسند برای زنان و مردان عشایری، نقوش تزئینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر بازگوکننده بسیاری از سنت‌های مادی و رفتاری آنان است. بر این اساس، سنت‌های مادی این شهرستان شامل ابزارآلات مادی آن‌ها چون تفنگ، خنجر، شانه‌های یک‌طرفه و دوطرفه، شانه قالی‌بافی، دار قالی، قلیان، مهر و تسبیح، آفتابه، قیچی و حیواناتی چون اسب، بز و سگ و سنت‌های رفتاری آنان نیز انجام اموری چون شکار، گله‌داری، مبارزه با نیروهای طبیعت، میهمانداری، رقص آیینی، قالی‌بافی و عمل به اصول دینی است که می‌بایست هر فرد ایلی و عشایری منطقه متناسب با جنسیت خود و برای کسب وجهه اجتماعی، خود را به این داشته‌های مادی و رفتاری توانمند سازد.

پی‌نوشت‌ها

۱- جهت کسب اطلاعات بیشتر ر. ک مورتسن، اینگه دمانت، (۱۳۷۷)، کوچ‌نشینان لرستان، ترجمه محمد حسین آریا: ۱۷۹-۱۷۸.

2: Hourlarah - Gel, Gol.

3: kherakchou.

۴- لازم به ذکر است در برخی از سنگ قبور شهرستان دره‌شهر عبارات دینی به کار نرفته است.

فهرست منابع

• آریان‌پور، امیرحسین. (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی هنر. تهران:

براساس مطالعات به عمل آمده در هنر قومی و یا سبک هنری عوام که برخاسته از واقعیات زندگی و گاهی آمال و آرزوهای جمعی است، مهم‌ترین و یا بهترین عمل و یا رفتار مورد قبول جامعه که سررشته داشتن در آن برای افراد، جایگاه و منزلت اجتماعی را به همراه داشته است، ارائه می‌شود؛ بنابراین در نبود منابع مکتوبی که در آن‌ها به بحث در مورد هنجارهای مورد قبول چنین جوامعی پرداخته باشند، رجوع به داشته‌های فرهنگی و هنری چون سنگ قبور قدیمی مناطق مختلف ایران، بسیار کارآمد خواهد بود. در این پژوهش، سنگ قبور قدیمی شهرستان دره‌شهر با هدف کشف و درک زوایای پنهان فرهنگی این منطقه در گذشته که متأسفانه در منابع مکتوب کمتر و یا اصلاً به آن پرداخته نشده است، مورد مطالعه قرار گرفت. اهمیت این پژوهش از آن رو است که متأسفانه به علت عدم حفاظت و حراست از آن‌ها که خود معلول عدم آگاهی از اهمیت آن‌ها در مطالعات مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی است، شاهد تخریب این آثار هستیم. در نهایت مطالعات انجام شده در مورد تزئینات سنگ قبور این منطقه نشان از آن داشت که این‌گونه تزئینات ریشه در واقعیات زندگی ایلی و عشایری این منطقه دارد؛ بنابراین سبک هنری آن‌ها، سبک هنری عوام است. چراکه در این تزئینات زنان و مردان ایلی، به دور از هرگونه آرایش و خودآرایی که لازمه سبک هنری خواص است، در حال انجام فعالیت‌های روزمره زندگی تصویر شده‌اند. نقوش آن‌ها سراسر حرکت و تلاش برای امرار معاش و گذران زندگی است. همان‌گونه که پیش از این بیان شد، این سنگ قبور و تزئینات آن، بیشتر محصول زندگی و معیشت ایلی و عشایری یعنی زندگی دامداری و کوچ‌روی است. این طرز تلقی از این نوع سبک زندگی از مضامین نقوش تزئینی که در

شماره ۲: ۴۹-۵۶

گسترده.

• فاضلی، نعمت‌الله، (۱۳۹۰). *مردم‌نگاری هنر، منظرهای انسان شناسی، جامعه شناسی و مطالعات فرهنگی به هنرها و ادبیات*. تهران: فخراکیا.

• آورزمانی، فریدون. (۱۳۹۲). «رازگشایی نمادهای آیینی در پوشش شهریاران ساسانی»، *فصلنامه هنر و تمدن شرق*، سال اول، شماره اول: ۳۳-۴۲.

• فرزین، علیرضا، (۱۳۸۴). *گورنگاره‌های لرستان*. تهران: سازمان میراث فرهنگی و پژوهشکده مردم‌شناسی.

• پورکریم، هوشنگ. (۱۳۴۲). «سنگ مزارهای ایران»، *هنر و مردم*، شماره ۱۲: ۳۹-۳۱.

• فولادی، محمد؛ حسن پور، مریم. (۱۳۹۴). «نقش نماد و نمادگرایی در زندگی بشر؛ تحلیلی جامعه‌شناختی». *معرفت فرهنگی اجتماعی*. سال ششم، شماره چهارم: ۱۵۲-۱۳۳.

• پویان، جواد؛ خلیلی، مژگان. (۱۳۸۹). «نشانه‌شناسی نقوش سنگ‌قبرهای قبرستان دارالسلام شیراز»، *کتاب ماه و هنر*، شماره ۱۴۴: ۹۸-۱۰۷.

• فیضی، مهسا؛ نسیم، فیضی. (۱۳۹۲). «معرفی و بررسی باستان‌شناختی نقوش قبرها در گورستان‌های اسلامی بخش مرکزی شهرستان آبدانان، استان ایلام». *فصلنامه فرهنگ ایلام*. دوره ۱۴، شماره ۴۰ و ۴۱: ۶۷-۴۷.

• تفضلی، احمد. (۱۳۷۶). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*. تهران: سخن.

• لطفی، سلیمان، (۱۳۹۶). *سوگ‌نگاره‌ها (سنگ‌های روی دل و میل‌ها در آرامگاه‌ها و گورستان‌ها)*. تهران: کتاب ابرار.

• جباری کلخوران، صداقت؛ خبیری، محمدرضا. (۱۳۸۹). «بررسی سنگ‌نیشته‌های تاریخی شهرستان یزد (سنگ قبور قرون ۵ تا ۱۳ هجری) با تأکید بر ویژگی‌های گرافیکی آن»، *کتاب ماه و هنر*، شماره ۱۴۵: ۷۲-۶۰.

• مخلص، فرنوش؛ فرزین، احمدعلی؛ جوادی، شهره. (۱۳۹۲). «مزار پیرمراد، منظر فرهنگی- آیینی شهرستان بانه»، *باغ نظر*. دوره ۱۰، شماره ۲۴: ۳۸-۲۷.

• حسن‌زاده، علیرضا؛ عباسی، مریم؛ فیضی، پرویز. (۱۳۹۵). *مردم‌شناسی مرگ: همایش ملی مردم‌شناسی مرگ و زندگی*. تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری.

• منادی، مرتضی. (۱۳۸۶). «مردم‌نگاری»، *فصلنامه حوزه و دانشگاه*، روش‌شناسی علوم انسانی، سال ۱۳، شماره ۱۵: ۱۳۰-۱۱۱.

• خسرونژاد، پدram، (۱۳۷۷). «سنگ مزارها از پنجره مردم‌شناسی هنر». *کتاب ماه و هنر*، شماره ۱: ۲۶-۲۳.

• مورتسنسن، اینگه دمانت. (۱۳۷۷). *کوچ‌نشینان لرستان*. مترجم: محمدحسین آریا. تهران: پژوهنده.

• رهنورد، زهرا. (۱۳۸۰). «جامعه‌شناسی هنر و نقش ایدئولوژی». *هنرهای زیبا*، شماره ۹: ۱۱-۴.

• شریفی‌نیا، اکبر، ساریخانی، مجید؛ دولت‌یاری، عباس؛ قائمی، نعیمه، (۱۳۹۵). «شناخت و بررسی مضامین و نقوش تزئینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر در استان ایلام». *هنرهای تجسمی*، دوره ۲۱، شماره ۱: ۳۵-۲۳.

• شریفی‌نیا، اکبر؛ شاکرمی، طیبه. (۱۳۹۶). *باستان‌شناسی و تاریخ دره‌شهر (سیمره)*. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

• شریفی‌نیا، اکبر؛ لشکری، آرش. (۱۳۹۷). «بررسی و مطالعه نقوش تزئینی سنگ قبور قبرستان مادرزلیخا از شهرستان دره‌شهر». *جلوه هنر*، دوره ۱۰، شماره ۱: ۷۲-۶۵.

• علی‌نژاد، روجا، (۱۳۹۳). «سفید چاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان؛ شناخت و بررسی مضامین و نقوش تصویری گورستان سفید چاه». *نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی*، دوره ۱۹،

Anthropological Analysis of Artistic Styles of Gravestones in Darreh Shahr*

Akbar Sharifinia¹, Tayebeh Shakarami², Roya Arjomandi³

1- Ph.D. Candidate of Historic Archaeology, Department of Archaeology, Bu Ali-sina University, Hamadan (Corresponding Author)

2- Student of M.A in Art Research, Payam Noor University

3- Master of Archeology, Deputy of General office of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Ilam Province

Abstract

To get familiar with a society, recognition of the culture, human relationships, cultural roots, morals, rituals, and traditions of a nation is essential. To achieve this end, referring to the commonwealth's artistic heritage, which is gained through the collective experience and real life of its builders, is very efficient. In this research, the gravestones decorations of Darreh Shahr city were investigated with the aims of identifying their artistic style and discovering the hidden layers of material and behavioral traditions of the past inhabitants of this region using a descriptive-analytical method with an approach of cultural anthropology or ethnography. Accordingly, the main research questions were: (1) what is the artistic style of the gravestones decorations of Darreh Shahr? (2) what were the material and behavioral traditions of the past inhabitants of this land? The results showed that the artistic style of gravestones decorations is a common or realistic style of art. Based on this style, which relates to the social structures of that society and is based on the realities of life, the material tradition resources of this city include guns, daggers, one-sided or two-sided combs, carpet weavers, carpet scaffold, hookahs, turbah and tasbih, afatabah, scissors, and animals like horse, goat and dog. Their behavioral traditions include hunting, flocking, fighting against nature forces, hospitality, carpet weaving and acting on religious principles that, beside material traditions, should be performed by any tribal and nomadic people of the region, appropriate to their gender, for earning the social respect.

Key words: Darreh Shahr, gravestones, decorative designs, artistic style, material and behavioral traditions.

1- Email: akbar.sharifinia39@gmail.com

2- Email: m.shakarami65@gmail.com

3- Email: ilamsabt@gmail.com